

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ НОМІНАЦІЇ

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Випуск 15
УДК 81'373.72;

Венжинович Н. Про деякі особливості фразеологічної номінації; 11с.; Кількість бібліографічних джерел – 13; мова українська.

Анотація. Стаття присвячена виявленню й опису деяких особливостей фразеологічної номінації. Авторка доходить висновку про те, що номінативна функція фразеологічних одиниць – це одна із їхніх глобальних властивостей, яка полягає у здатності називати і позначати фрагменти навколишньої дійсності як цілісні позамовні об'єкти.

Ключові слова: фразеологічне значення, фразеологічна номінація, фразеологічна картина світу, номінативна функція.

Resume. The article focuses on revealing and the description of some peculiarities of phraseological nominations. The author draws a conclusion that the nominative function of phraseological units is one of the global properties, which consists in its ability to name and refer to the fragments of the world about as integral extralinguistic objects.

Key words: phraseological meaning, phraseological nomination, phraseological world model, nominative function.

Усі мови світу висвітлюють ті грані своєї моделі, які не повторюються в повному обсязі в кожній з них. Вони дають можливість здійснювати додаткове бачення навколишнього середовища, служити джерелом пізнання і осмислення всього того, що більшою чи меншою мірою доповнює загальну картину знань про нього. Це з особливою силою проявляється в фразеологічній репрезентації мовної картини світу, яку по праву вчені розуміють не як периферію концептуальної картини світу, а як деяку інформацію, розсіяну по всьому концептуальному каркасу і пов'язану з формуванням самих понять за допомогою маніпулювання в цьому процесі мовними значеннями і їх асоціативними полями, що збагачує мовними формами і змістом

концептуальну систему, якою користуються як знанням про світ носії конкретної мови.

В останнє десятиріччя побачили світ цікаві наукові дослідження з української фразеології в лінгвокультурологічному та етнолінгвістичному аспектах. На думку багатьох учених, фразеологія в цілому, її культурний компонент є ядром національної свідомості, мірилом духовності народу. Саме тому для з'ясування менталітету українців, пізнання їхнього внутрішнього світу, духовної культури найважливішим є дослідження народної фразеології в синхронії та діахронії, вивчення її історико-етимологічного аспекту. Л.В.Самойлович відзначає, що фразеологія притягує етнокультурні елементи у свою мовну систему, а потім відшлифовує і відточує їх на компонентному та семантичному рівнях за допомогою мовців. Таким чином, завдяки фразеології можна проникнути в далеке минуле не лише мови, а й історії та культури її носіїв [11:224].

Мета статті – розглянути деякі особливості фразеологічної номінації. Для реалізації мети ставимо перед собою завдання проаналізувати й систематизувати різні погляди сучасних учених на поставлену проблему.

На думку багатьох дослідників, найбільш інформативними при лінгвокогнітивному аналізі тої чи іншої концептосфери постає як словесна, так і надсловесна номінації, оскільки вони служать способом породження і передавання смислів. Однією з найбільш актуальних проблем в сучасній лінгвістиці є проблема відображення концептуальної сфери в номінативній структурі фразеологічного значення. Як відомо, концепт має структуру, визначену композицію елементів, складених в окремі конфігурації – когнітивні моделі.

Сучасні мовознавці у своїх працях приділяють певну увагу аналізованам нами проблемам [Див., наприклад, 2; 4 - 8; 10; 11; 13 тощо].

Нинішній етап у вивченні фразеологічної проблематики характеризується підвищенням інтересом до номінативного аспекту її семантики. Про це свідчить і справедливе зауваження В.М.Телія, яка вважає, що для сучасної фразеології основоположним є інтерес до номінативних закономірностей формування ідіом, що безпосередньо пов'язаний з вивченням їх комунікативної приналежності, а тим самим – з усією палітрою інформації, яку несуть ідіоми як одиниці особливого типу вторинної номінації [12]. Особливого значення при цьому набуває розгляд фразеологічних одиниць як знаків непрямої номінації, що несуть інформацію про особливий, національний спосіб бачення світу тим чи іншим лінгвокультурним соціумом.

Головне питання нашої статті – як формується фразеологічний знак – висунуло на перше місце великий розділ фразеології – фраземотворення, а також проблему фразеологічної номінації стосовно поняття. Як відомо, в мові закріплюються і фразеологізуються ті образні вирази, які асоціюються з культурно-національними еталонами, стереотипами, міфологемами тощо.

На думку В.Д.Ужченка, у процесі мовленнєвої діяльності концепт обертається різними сторонами, актуалізує ті чи інші семи, породжуючи

різні їх комбінації, що включені у фразеотворчий процес. Розрізняють концепти-компоненти з широкою амплітудою фразеотворення (тіло – у тілі, *держати в чорному тілі, спадати з тіла, погубити душу й тіло, душею і тілом, дрижаки пішли по тілу* тощо; тінь – *відійти в тінь, одна тільки тінь залишилася, триматися в тіні, тінь падає, царство тіней, тіньові сторони*) і з незначною (тоня – *красна тоня*; сповиток – *у сповитку*; сезам – *сезам, одчинись*; молодість – *молодість грає, друга молодість*) [13:148].

Фразеологізми як знаки культури марковані культурно-семіотичною значущістю і є ментально-структурною презентацією найрізноманітніших кодів культури. Усвідомлення людиною культурної значущості, втіленої в фразеологічних знаках, рефлексивне. Фразеологізмам властива неоднакова деталізація різних концептуальних просторів. Докладно структурованими в українській фразеології є такі концептуальні сфери: зовнішні і внутрішні риси людини, фізичні ознаки, емоції, її інтелектуальні здібності, моральні категорії, психічна й мовленнєва діяльність, фізіологічні потреби, суспільні та родинні стосунки [13:149].

Як вважає С.Н.Денисенко, дослідження походження і джерел фразеології, аналіз тих загальних процесів, які визначають динаміку фразеологічного корпусу кожної мови, набуває актуальності не тільки при поясненні дериваційної бази, а також дає можливість зробити висновки про стабільність одних і мінливість інших одиниць, про характер змін, яких вони зазнали протягом всієї їхньої мовної історії [5:16].

У нашій статті ми також ставимо перед собою завдання привернути увагу до виявлення характеру співвідношення лексичних і фразеологічних одиниць, які складають номінативні можливості мовної картини світу, ключові слова в яких є організуючим центром концепту. Як указує Н.Д.Арутюнова [1:65], на відміну від лексики, у фразеології немає загальнооцінних значень „хороший – поганий”. Фразеологізм – характеризувальне, непрямомінівативне ім'я, чия структура значення набагато складніша, ніж у простому імені-слові. Тому фразеології притаманні частково-оцінні значення. Фразеологічна одиниця, будучи номінативною (її можна замінити одним словом), є знаком. На наш погляд, особливості зв'язків (асоціативних, реальних, психологічних) денотата з планом вираження висвітлюють процес номінації, а через нього – мовний знак в цілому і як кінцевий результат – мовну картину світу. Зв'язок між звукопозначенням і денотатом фразеологічної одиниці можна назвати асоціативним образом вторинної номінації. Неважко зрозуміти, що між звучанням (планом вираження мовного знака) і денотатом (референтом) „присутній” асоціативний образ, не відображений мовним знаком, але без нього немає самого знака. Це відображається на таких явищах,

як полісемія, вторинна номінація (словотвір), ідіоматика. Тільки через подібні спостереження над мовним знаком можна проникнути в таємницю етнокультурної специфіки ідіом.

Формально-структурна ознака зближує фразеологічну одиницю з синтагмою і текстом. Так, В.М.Телія визначає фразеологічні одиниці як мікротексти, в номінативну основу яких, зв'язану з ситуативним характером позначуваного, втягуються при його концептуалізації всі типи інформації, характерні для відображення ситуації в тексті, але представлені у вигляді „сувою”, готового для використання як текст в тексті. Вивчаючи внутрішні форми фразеологізмів будь-якої мови, мимоволі занурюєшся в духовний світ народу і в народну міфологію, що складається з великої кількості мікросвітів, мікропритч, мікроанекдотів, мікротрагедій, мікродидактик, мікроповчань.

Семантичне злиття зближує фразеологічну одиницю з словом. Це дає привід стверджувати, що фразеологічна одиниця і слово мають одну і ту ж понятійну співвіднесеність. При цьому необхідно відзначити, що при лінгвокультурологічному аналізі важливі як лексемна, так і надлексемна (вільні словосполучення, фразеологізми) номінації, оскільки саме вони є безпосередніми об'єктами численних семантичних перетворень, які відбуваються і відображаються в мові. Але, як справедливо відзначає значна частина дослідників, фразеологізми понятійно співвідносяться з тою частиною лексики, якій притаманна конотативна забарвленість і вираження ставлення людини до дійсності, а не просто називання її, оскільки основна функція фразеологічної одиниці – характеризувати позначуване. Ця риса фразеологічної одиниці зближує її з образно-мотивованими лексемами. В.Г.Гак розглядає конотативний зміст в складі фразеологічної одиниці як суб'єктивний фактор номінації. На його думку, існують два основні фактори розходжень між фразеологічними одиницями в різних мовах: об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивний фактор – це природні і культурні реальності, властиві одній країні і відсутні в іншій. Наприклад, до багатьох фразеологічних одиниць французької мови входять слова *артишок, устриця*, оскільки вони більш типові для Франції, ніж для Росії [3:731]. Суб'єктивний фактор, на думку В.Г.Гака, полягає в самій довільній вибірковості, коли одні й ті ж реальності, однаково властиві двом цивілізаціям, трактуються по-різному в фразеології двох мов. Обидва відзначені фактори виявляють суттєвий вплив на специфіку фразеології в кожній мові.

Крім цього, в різних мовах як основа номінації можуть бути вибрані різні риси тої самої ситуації, через що і утворюються різні за внутрішньою і зовнішньою формою одиниці як вияв тенденції до експресивності мови. Наприклад, вечір Христа з учнями перед його розп'яттям була їхнім останнім і таємним побаченням. У російській

мові вона названа „Тайная вечеря”, а в англійській – „Last supper” „последний ужин”. Отже, в першому прикладі актуалізується друга риса, а в другому – перша. В.М.Мокієнко, наприклад, уявляє процес функціонування як шлях від образного вираження до необразного [9:160]. Але через те, що фразеологічним одиницям характерна нарізнооформленість, вони навіть образно-мотивоване називають інакше, ніж слово. Стає очевидним, що лексичне і фразеологічне значення відрізняються різним ступенем мовної абстракції. Тому на перший план висувається необхідність вивчення відмінностей в образно-мотивованому уявленні світу окремими лексемами і фразеологічними одиницями.

На відміну від похідного значення слова, в якому наявний попередник з чіткою денотацією і своїми умовами референції, у фразеологічній одиниці з переосмисленим значенням як попередник виступає вільне сполучення слів, компоненти якого з часом утрачають свою самостійну денотацію і референтну автономність. У той час, як слово виступає звичайно тільки одну з образно-асоціативних ознак, характерних для нього в вихідному значенні, фразеологічні одиниці „переносять” із первісного для них сполучення слів більше, ніж одну ознаку, оскільки саме вихідне для них сполучення багатознакове і воно в процесі переосмислення включається в багатознаковий фрейм, який уже заповнений подробицями. Звідси значення образно-мотивованого фразеологізму завжди більше насичене деталями, ніж значення слова. „Насичення деталями”, „додатковість смислу”, „ускладненість семантики”, до якої як до найсуттєвішої семантичної ознаки фразеологічної одиниці найчастіше апелюють мовознавці, є результатом членування форми фразеологізму. Це приводить до думки, що значення фразеологізму – це не „стороннє” порівняно з лексичним значенням. Воно є яскраво вираженим експресивно-оцінним значенням стійкого словосполучення, аналогічного лексичному, але ускладнене фактором роздільнооформленості. Але можуть виникнути сумніви в здатності фразеологізмів конкурувати зі словом із точки зору номінативно-пізнавальних функцій. Ось чому окремі дослідники схильні відвести фразеологізмам другорядну, допоміжну чи факультативну роль специфічних конотативних „доважків” чи дублікатів. Але поглиблене вивчення фразеологічних одиниць переконує нас в тому, що далеко не у всіх із них простежується переважання в смисловій структурі конотативного елемента над концептуальним. На наше глибоке переконання, ідіоматика, на відміну від слів, більш безпосередньо відображає когнітивну діяльність членів мовного колективу, яка базується на наївному уявленні про світ носіїв певної мови, на їхньому ставленні один до одного, до того, що їх оточує і що з ними відбувається в навколишній дійсності.

На думку Ж. Краснобаєвої-Чорної, людина, коли пізнає і членує світ, то не лише називає

окремі його реалії, а й осмислює їх у слові, тому постає потреба говорити не просто про слова, а про мовні одиниці – культурні компоненти – *концепти*, породжені історико-культурною свідомістю народу. Отже, концепт наділений не лише власне лінгвістичною, а й лінгвокультурною інформативністю, тобто в ньому спостерігаємо асоціативне нашарування культурних смислів на основне (словникове) значення. Концепти пов'язані з народними звичаями, переказами, традиціями – явищами, що підтримують історичну спадковість [6:29].

Концепти, на думку А.М.Приходька та О.В.Романенко, – це мірна одиниця менталітету. Як і будь-яке явище матеріального чи ідеального порядку, концепти організуються в мові та мовленні у вигляді певним чином упорядкованих єдностей – концептосистем [10:93].

Виходячи з того, що концепт – це знання, яке структурується у фрейм як один із типів концептів, фразеологічне значення також може представляти собою фрейм, який вбудовується в інші структури знань про світ і має на увазі комплексну ситуацію, в рамки якої потрапляє все, що типово і суттєве для конкретно цієї сукупності обставин. Деякі вчені вважають, що фрейм є основною одиницею когнітивного плану для освоєння ситуацій дійсності. На сучасному етапі фреймова семантика виступає як метод, який дозволяє досліджувати взаємодію мовних значень і структур знання. В рамках когнітивної парадигми семантика ідіом описується як співвідношення значень мовного знака не безпосередньо зі світом, а через фрейм – особливим способом організовані блоки знань про позначуване.

Як зазначає Н.Ф.Грозан, аксіоматичним стало положення про те, що фразеологічний фонд мови визначає універсальність і характерні особливості будь-якої конкретної національної картини світу, що в його невичерпних надрах ми можемо дізнатися про побут того чи іншого народу, про його традиції та звичаї, про етикет поведінки. Цей факт робить фразеологію досить перспективною з погляду різного типу наукових досліджень [4: 68].

Що ж стосується фразеологічного корпусу будь-якої національної мови, то в ньому в концентрованому вигляді проявляються знання про спосіб життя і культуру народу в різні часи, його історію, географію, клімат, психічний склад. Ці невід'ємні фактори життя будь-якого соціуму складають денотацію, що лежить в основі фразеологічної одиниці. Її опис висуває на перший план необхідність розшифрувати метафор, що лежать в їхній основі, виявити їхні типові зразки, співвіднести слова й словосполучення з усіма категоріями, які є важливою ланкою реконструкції різних фрагментів картини світу, специфічних для тої чи іншої лінгвокультурної спільноти.

Мовна картина світу – явище складне й багатомірне. У кожній сучасній мові вчені виділяють загальномовну картину світу, регіональні

картини світу, що виражаються в територіальних діалектах, мовні соціальні картини світу, мовні індивідуальні картини світу тощо [8:143].

У формуванні мовної картини світу беруть участь одиниці різних рівнів, включаючи і лексико-фразеологічний. Фразеологічна картина світу – це модель-опис за допомогою фразеологізмів, які позначають окремі фрагменти навколишнього середовища. Мовна природа фразеологізму як образно-оцінного найменування реалій дійсності надає фразеологічній картині світу відмінні риси, до яких належать універсальність, антропоцентризм, національно-етнічна специфічність, експресивність і оцінність.

Особливість фразеологічної картини світу полягає в тому, що в ній різко виражена вибірковість мовопозначення, вербалізація окремих фрагментів світу, характер відображення. І хоч для лексичної картини світу теж притаманна вибірковість, там вона так не виражена.

Ще однією особливістю фразеологічного складу мови є те, що фразеологія виділяє насамперед інтенсивність дій, ознак матеріальної та духовної картини світу. Фразеологізми звичайно емоційно навантажені. Фразеологічна репрезентація світу відрізняється від лексичної більшою архаїчністю, міфологізованістю [7:32]. Проте є ряд фразеологізмів, у яких переважає номінативна функція. О.Левченко навіть уважає, що вони виконують суто номінативну функцію, демонструють навіть повну відсутність експресивності. Серед них, наприклад, *полоскати повивач* 'пити могорич після хрестин' в українській мові, рос. *полоть снег* 'відшукувати сховану в снігу обручку' (про святкове гадання), хоч вони образно, метафорично мотивовані [7:30].

Фразеологічна номінація в своєму концентрованому вигляді відображає набутий досвід когнітивно-оцінної діяльності окремого народу, специфіку його світогляду, що дало можливість виділити світоглядні і аксіологічні концепти, що визначають як зміст окремих фразеологізмів, так і картину світу в цілому. Аналіз ідіом, що виражають ключові поняття, які розвертаються навкруг найбільших семантико-тематичних груп лексики, визначив принцип систематизації і номінації фразеологізмів як компонентів фразеологічної картини світу – тематико-ідеографічний принцип. Тематико-ідеографічна номінація фразеологізмів обов'язково передбачає облік їхнього позамовного змісту і специфіку „омовлення” понять, через які пізнається навколишній світ, дає можливість гли-

бокого і різнобічного вивчення фразеологічного тезаурусу не тільки в гносеологічному, а й в лінгвокультурологічному аспектах.

Як зазначає Е.В.Боева, спостереження над семантикою фразеологічних одиниць в етнокультурному висвітленні дозволяє виділити способи представлення культурно маркованих сигналів у складі фразеологічних знаків і встановити їхню співвіднесеність з рисами слов'янського менталітету, їхню національну оригінальність. Семантика фразеологізму, як і слова, не зводиться лише до однієї понятійної частини, а містить і деякий непонятійний залишок. До цієї частини семантики фразеологічних одиниць входять також значення слів, що його складають, і пов'язані з цілими комплексами найрізноманітніших фонових знань. Культурно-національний досвід суспільства зафіксовано в фраземіці, у процесі вивчення якої людина пізнає світ через призму бачення цієї мовної спільноти [2:19].

Отже, під номінативною функцією фразеологічних одиниць як категоріальною ознакою ми розуміємо одну із їхніх глобальних властивостей, що полягає у здатності називати і позначати фрагменти навколишньої дійсності як цілісні позамовні об'єкти. При цьому завжди треба мати на увазі те, що основною особливістю фразеологічних одиниць є не стільки опис якихось предметів і явищ навколишнього світу, скільки їхня емоційна оцінка. Це стилістично марковані одиниці вторинної номінації, що відображають особливе ставлення того, хто говорить, до об'єкта висловлювання. Вони дають інформацію, що відображає об'єктивну дійсність вторинно у вигляді книжних, розмовних і нейтральних номінацій, покладених в основу проведених досліджень в галузі фразеології. У мові, як правило, перш за все закріплюються ті фразеологічні номінації, які найбільш чітко і точно відображають у своїй стислій формі народні уявлення, стереотипи, відображають притаманну носіям цієї конкретної мови картину світу.

Теоретичною основою такого підходу є погляд на фразеологічну одиницю як на один із способів функціонування позамовних знань. При порівнянні фразеологічних корпусів близькоспоріднених слов'янських мов виявляються генетичні зв'язки, типологічна подібність і національна своєрідність. Остання, як нам видається, більш рельєфно відображається в віддаленоспоріднених мовах і буде предметом наших подальших досліджень.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 895 с.
2. Боева Е.В. Етнокультурні особливості компаративних фразеологічних одиниць в українській і російській мовах/ У зб.: Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – №2. – 2006. – С.14-19.
3. Гак В.Г. Теория языковых преобразований. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 768 с.

4. Грозян Н.Ф. Семантичне поле фразеологічних одиниць „корисливість людини” в українській мові: ідеографічний і психосемантичний аспекти/ У зб.: Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. - №2. - 2006. - С.67-73.
5. Денисенко С.Н. Воспроизводство этнокультурной специфики фразеологических единиц в их дериватах// Материалы докладов Международной научной конференции „Номинация и дискурс” (Минск, Беларусь, 8-9 ноября 2006 г.). - Ч.1. - С.15-18.
6. Краснобасва-Чорна Ж. Інтегральний підхід до інтерпретації концепту (філософський та лінгвокультурологічний вектори)/ У зб.: Лінгвістичні студії. - Донецьк: ДонНУ, 2006. - С.27-31.
7. Левченко О. Фразеологічна символіка: Лінгвокультурологічний аспект: Монографія. - Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. - 362 с.
8. Лисиченко Л. Мовна картина світу та її рівні// Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. - Харків, 1998. - Т.6. - С. 129-144.
9. Мокиєнко В.М. Славянская фразеология. - М., 1989. - 287 с.
10. Приходько А.М., Романенко О.В. Концептосистеми: стабільність і плинність/ У зб.: Нова філологія. - Запоріжжя: ЗНУ, 2006.- С.82-95.
11. Самойлович Л.В. Вплив вірувань українців на формування фразеології/ У зб.: Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. - №2. - 2006. - С.224-228.
12. Теля В.Н. Русская фразеология. - М.: Школа. Языки русской культуры, 1996. - 287с.
13. Ужченко В.Д. Нові лінгвістичні парадигми „концепт – фразеологізм – мовна картина світу”/ У зб.: Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку. - Запоріжжя: ЗНУ, 2006. - С. 146-151.

Венжинович Наталія Федорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови УжНУ.